

Навчальна дисципліна: «Державне право зарубіжних країн»

Лекція № 5. Форми держави в зарубіжних країнах

План

1. Поняття та види форм держави в зарубіжних країнах.
2. Поняття та види форм державного правління в зарубіжних країнах.
3. Форма державного (територіально-політичного) устрою.
4. Поняття та види державного (політичного) режиму в зарубіжних країнах.

1. Поняття та види форм держави в зарубіжних країнах

Форма держави в найзагальнішому вигляді означає, на яких принципах побудована і як територіально організована державна влада. Форма держави визначає *структуру і принципи взаємовідносин основних органів держави* (парламенту, уряду, глави держави), *розподіл держави на складові частини і юридичний статус цих частин*, а також *методи діяльності держави і характер її прямих і зворотних зв'язків із громадянами*.

Вивчення форми держави може розглядатися з різних сторін. Науково-пізнавальний (гносеологічний) підхід до вивчення форми держави дозволяє виявити взаємозв'язок між формою держави і його змістом, сутністю. Цим займається головним чином теорія держави і права. Інструментальний (практично-політичний) підхід припускає дослідження форми держави щодо забезпечення ефективності державного управління, його дієвості, стабільності уряду, взаємовідносин уряду з народом і т.ін. Цим займається наука конституційного права.

Форми зарубіжних держав відрізняються великою різноманітністю. Вони складаються під впливом комплексу природно-географічних, історичних, політичних, соціально-економічних і культурно-релігійних чинників.

На форму держави можуть вплинути умови створення держави (федеральна форма територіально-політичного устрою держави в США), історичні традиції (монархія у Великій Британії), перипетії внутріполітичної боротьби (кількаразові модифікації форми низки держав Африки), система морально-релігійних цінностей, що панує в суспільстві (теократична республіка в Ірані). Певним чином може впливати і суб'єктивний чинник. Достатньо пригадати вплив генерала Де Голля на функціонування інститутів П'ятої республіки у Франції.

Форма держави є об'єктом конституційного регулювання. Окремі глави під назвою «Форма держави» є лише в деяких новітніх конституціях (наприклад, у Конституції Туреччини 1982 р., Конституції Ефіопії 1987 р.). Проте в більшості держав, де така глава відсутня, елементи, з яких складається поняття «форма держави», закріплюються або в тексті основного закону (наприклад, у Франції, Іспанії, ФРН), або в окремих конституційних законах (наприклад, у Швеції).

У країнах, де відсутня писана конституція, форма держави визначається не стільки статутом (законом), скільки конвенційними нормами, що складаються в процесі багатомісячної еволюції державних інститутів (наприклад, правовий статус глави держави – монарха у Великій Британії і його взаємовідносини з урядом).

Якщо в конституції відсутня спеціальна глава про форму держави, то відповідні норми, як правило, розміщуються в розділі, що закріплює основи конституційного ладу. Зазвичай ці норми забезпечуються підвищеним правовим захистом (наприклад, заборона на перегляд республіканської форми правління в Італії). Окремі положення можуть бути включені в розділи, що встановлюють територіальний устрій держави й організацію органів державної влади.

Поняття форми держави, охоплюючи найсуттєвіші сторони організації державної влади, є достатньо складним за своїм змістом. Воно визначає, які органи представляють державну владу, який порядок утворення (формування) цих органів, який строк їхніх повноважень, взаємовідносини між органами держави (у тому числі центральними і місцевими), нарешті, методи, засоби, прийоми здійснення державної влади.

Залежно від того, яка сторона організації державної влади є предметом розгляду, розрізняють три елементи форми держави: форму правління, форму державного (територіально-політичного) устрою і політичний (державний) режим. Сукупність усіх трьох елементів утворює форму держави в широкому розумінні. Оскільки третій елемент форми держави – політичний (державний) режим стосується взаємовідносин держави з суспільством, його політичними інститутами, то він певним чином виходить за рамки конституційного права. У більш вузькому значенні до форми держави відносять тільки форму правління і форму державного (територіально-політичного) устрою.

2. Поняття та види форм державного правління в зарубіжних країнах

Форма правління являє собою той елемент форми держави, що розкриває організацію верховної державної влади, правовий статус вищих органів держави (насамперед його глави), принципи взаємовідносин між ними, участь громадян в обранні цих органів.

Розрізняють *дві основні форми правління зарубіжних держав – монархію і республіку*, притому кожна з цих форм має різні види.

Монархія – це така форма правління, де глава держави – монарх (іменований у кожній країні по-різному: імператор, король, султан і т.ін.) – має особливий юридичний статус: його повноваження мають первинний, непохідний від іншої влади в державі характер, він набуває посади, як правило, у спадщину і обіймає її довічно.

Республіка – це така форма правління, де вищі органи держави (президент, парламент, уряд) є виборними і змінюваними, причому тільки парламент в усіх без винятку республіках обирається безпосередньо населенням.

Та або інша форма правління складається історично під впливом комплексу чинників економічного, соціального, політичного, національно-етнічного, культурного і релігійного характеру. Справляють свій вплив і природно-географічні умови. Слід також мати на увазі, що тому або іншому періоду розвитку суспільства відповідає та або інша форма правління. Так, в епоху феодалізму переважною була монархічна форма правління, новому часу більше притаманна республіка. Необхідно, проте, враховувати, що якщо раніше розбіжності між монархією і республікою віддзеркалювали розбіжності в ступені демократизації суспільства, його політичного ладу, то сьогодні збереження в ряді країн монархії аж ніяк не свідчить про їхню меншу демократичність у порівнянні з республіками. Це усього лише свідчення стійкості політичних традицій тих держав, у яких монархія вже давно розглядається як елемент, що об'єднує і консолідує націю.

У молодих державах Азії й Африки, де суспільство в соціальному відношенні ще знаходиться в процесі трансформації, і політичні інститути тільки складаються, форма правління дуже нестійка і може змінюватися в той або інший бік (наприклад, Центральноафриканська Республіка перетворилася в імперію, а потім – знову в республіку).

Монархія і її різновиди. Монархія як форма правління зберігається в значній частині держав або як данина історичній традиції (що характерно для розвинених країн Заходу), або внаслідок збереження в суспільстві значних пережитків феодалізму і архаїчних форм громадського життя (що властиво, наприклад, монархічним державам Близького Сходу).

Є декілька різновидів монархічних форм правління. Розрізняють *абсолютну і конституційну монархію*.

Абсолютна монархія характеризується всевладдям глави держави. У правовому відношенні монарх є джерелом будь-якої влади, і тільки він визначає її межі в нормативних актах, які дарує своїм підданим. В основі закону лежить воля монарха. Як форма правління абсолютна монархія набула найбільшого поширення в епоху пізнього феодалізму. Сьогодні вона є анахронізмом і зберігається лише в деяких країнах Сходу, де переважають традиційно-патріархальні і феодальні форми громадського життя (наприклад, в Омані, Катарі, Брунеї). Проте є країни з досить високим рівнем економічного розвитку і високорозвиненою соціальною інфраструктурою, в яких абсолютна монархія зберігається як своєрідна форма консервації традицій родоплемінної патріархальної демократії доіндустріальної епохи (Саудівська Аравія).

Абсолютна монархія характеризується великими повноваженнями монарха в законодавчій, виконавчій і судовій сферах. Закони видаються від імені монарха, йому підпорядкований весь адміністративний апарат держави. Будь-які виборні органи в абсолютній монархії, як правило, відсутні, що не виключає наявності різноманітного роду дорадчих утворень (наприклад, Канапа в Саудівській Аравії, де представлені члени численного клану Саудитів – правлячої династії цієї країни). Як виняток у деяких із цих держав можуть прийматися акти, іменовані конституціями (наприклад, у Катарі в 1970 р.),

проте в дійсності вони мають мало спільного із загальноприйнятим поняттям конституції.

Конституційна монархія – це така форма правління, за якої влада монарха здійснюється на основі й у рамках конституції. Залежно від міри обмеження розрізняють *дуалістичну* і *парламентарну монархії*.

Дуалістична монархія, як це видно з її найменування, характеризується *поділом влади між монархом і парламентом*, проте поділом ще зародковим, недосконалим, де *влада монарха явно переважає*. Повноваження монарха обмежені тільки в законодавчій сфері, проте й у цій сфері жоден закон, прийнятий парламентом, не міг набрати сили без згоди на те монарха. Ця форма правління була досить поширеною в ХІХ – на початку ХХ століття (така монархія існувала після об'єднання Німеччини за конституцією 1871 р. і до краху другої імперії в 1918 р.). Сьогодні в розвинених країнах Заходу ця форма правління не зустрічається. У той же час вона ще зберігається в ряді країн Близького Сходу і Магриба (Йорданія, Марокко).

При дуалістичній монархії існує виборний представницький орган – *парламент* (іменований у кожній країні по-різному, наприклад, меджліс у Йорданії). Йому належить право прийняття законів і вотування (схвалення) бюджету. Монарх є главою держави і має основні прерогативи в сфері виконавчої влади. Він призначає главу уряду, що відповідає тільки перед монархом. Інституту парламентської відповідальності уряду в дуалістичній монархії не існує. Монарх має право розпуску парламенту, видання надзвичайних декретів і введення в країні надзвичайного стану. Він є головнокомандуючим армією.

На відміну від дуалістичної парламентарна монархія є досить поширеною формою правління. Вона існує сьогодні в багатьох державах світу (Великій Британії, Іспанії, Японії й ін.). Парламентарна монархія характеризується тим, що повноваження монарха мають в основному представницький характер. Крім того, він виконує своєрідну функцію державного нотаріуса, скріплюючи своїм підписом усі найважливіші державні акти.

При цьому повноваження монарха обмежуються формальною перевіркою правильності оформлення акта. Впливати на матеріальний зміст того або іншого документа монарх, як правило, не може. Унаслідок цього, а також виходячи з принципу «монарх не відповідальний» (монарх не може нести політичну і юридичну відповідальність за свої дії), підпис монарха обов'язково потребує контрастигації (тобто акт повинен попередньо скріплюватися підписом прем'єр-міністра або відповідального міністра). На практиці всі акти монарха готуються урядом. Монарх скріплює своїм підписом і законодавчі акти, проте правом вето щодо прийнятих парламентом законів він, як правило, не володіє. Обсяг повноважень монарха в країнах із парламентарною формою правління неоднаковий. Він варіюється від практично повного усунення монарха від участі в державній діяльності і зведення його повноважень до функцій зовнішнього представництва (Швеція) до наділення більш значними повноваженнями (Іспанія, де король відповідно до конституції 1978 р. є

головнокомандуючим іспанською армією). Повноваження монарха можуть містити в собі і деякі «резервні», так звані «сплячі» *прерогативи*, на випадок можливих політичних криз (Велика Британія, Бельгія, Нідерланди).

Монарх не одержує заробітну плату. Гроші на утримання монарха і його сім'ї щорічно виділяються окремим рядком у державному бюджеті, і цей рядок іменується «*цивільним списком*».

Монарх у Великобританії одночасно є главою держав, що входять у Співдружність націй (правда не всіх, а в основному тих, що колись були так званими білими колоніями, а пізніше – домініонами Британської імперії): Канада, Австралія і Нова Зеландія. На практиці функції монарха здійснює генерал-губернатор, що призначається британською короною за поданням уряду відповідної країни.

У країнах, де зберігаються структури феодального і традиційного суспільства, існує виборна монархія (Малайзія, Лесото, Об'єднані Арабські Емірати). Так, глава Федерації Малайзії обирається на свою посаду Радою правителів, куди входять глави 11 монархічних штатів. До складу ОАЕ входять сім князівств Перської затоки, глави цих князівств – еміри – обирають Президента ОАЕ. Фактично ним може стати лише глава одного з двох багатих князівств Затоки: Абу-Дабі і Дубай.

Особливо слід виділити теократичну монархію, де глава держави – монарх – є одночасно главою того або іншого релігійного культу, що представляє одну зі світових релігій. Так, духовний владика католиків усього світу Папа є одночасно главою держави Ватикан. Елементи теократичної монархії властиві і Саудівській Аравії, де глава держави – король – не тільки виконує релігійні функції хранителя головних святинь мусульманського світу, але і є главою вахабитського напрямку ісламу. Процедурі передачі влади королю передують згода вузької групи вищих релігійних авторитетів – улемів, а лише потім згода членів королівської Ради, куди входять представники численної сім'ї Саудитів. Формально Велика Британія також є теократичною монархією, тому що з часів Генріха VIII король очолює англіканську церкву. Сьогодні – це багато в чому данина традиції, оскільки фактичним главою англіканської церкви вже давно є архієпископ Кентерберійський.

У цілому можна зробити висновок про те, що, незважаючи на відому архаїчність, інститут монархії має достатню гнучкість, щоб пристосуватися до нових історичних умов постіндустріального суспільства. Це пов'язано з тим, що монархія в розвинутих країнах Заходу давно перетворилася на символ наступності історичних традицій, наочне втілення ідеї національної державності, безперервності її існування. Необхідно також враховувати, що монархія є політично і соціально нейтральним інститутом, що виконує важливу інтеграційну функцію в суспільстві. Нарешті, саме монархія може відіграти стабілізуючу роль у разі виникнення гострої політичної кризи. Такими є причини, що пояснюють збереження монархічної форми правління в сучасному світі.

Республіка та її різновиди. Республіканська форма правління є найпоширенішою в сучасному світі. Абсолютна більшість держав, представлених сьогодні в такій універсальній міжнародній організації, як ООН, є республіками.

Відомі *три основні різновиди республіканської форми правління: президентська республіка, парламентська республіка, змішана республіка.*

Президентська республіка характеризується такими ознаками:

1. Глава держави – президент обирається безпосередньо населенням шляхом або прямих (у латиноамериканських країнах), або непрямих виборів (у США, де спочатку обираються виборці від штатів, а потім останні, як особлива колегія, обирають Президента країни).

2. Президент має великі повноваження: він одночасно є главою держави, главою виконавчої влади і головнокомандуючим збройних сил.

3. У президентській республіці уряд формується позапарламентським шляхом, члени уряду призначаються на посаду і звільняються з посади президентом (у США при цьому необхідна згода верхньої палати Конгресу - Сенату).

Відмітною рисою президентської республіки є жорстка система поділу влади. Кожна гілка влади - законодавча, виконавча і судова - має значну самостійність стосовно двох інших. Водночас існує система "стримувань і противаг". Парламент здійснює законодавчу функцію, приймає закони, обов'язкові для виконавчої влади, проте і виконавча влада в особі президента наділяється правом відкладеного (супенсивного) вето на закони, прийняті парламентом, і користується цим, як показує практика, досить часто. Тим самим президент не дозволяє використання законодавчих повноважень парламенту для підриву конституційного механізму управління і зменшення самостійності інших гілок влади.

Система "стримувань і противаг" проявляється в президентській республіці також у тому, що парламент не може відправити уряд у відставку, але і президент не може розпустити парламент.

Президентська республіка порівняно з парламентською забезпечує більшу стабільність виконавчої влади, проте у разі виникнення кризових ситуацій вона виявляється менш гнучкою (достатньо пригадати нездатність адміністрації президента Г. Гувера адекватно відреагувати на крах фінансової системи й економічну кризу 1929 р.).

Парламентська республіка характеризується такими ознаками:

1. Парламент поряд із законодавчою діяльністю і вотуванням бюджету має установчі функції і право контролю за діяльністю уряду. Головною серед установчих функцій є формування уряду на парламентській основі. Формально уряд призначає президент, проте робить це не за своїм розсудом, а на основі рішення парламенту про формування кабінету з числа представників партії або коаліції партій, що мають більшість місць у парламенті (найчастіше - у його нижній палаті). Як правило, президент пропонує парламенту кандидатуру лідера партії, що перемогла на виборах (або коаліції партій), у якості

майбутнього глави уряду. Запропонована президентом кандидатура глави уряду (або уряди в цілому) повинна одержати вотум довіри в парламенті, і тільки після цього президент призначає уряд. Вотум недовіри уряду з боку парламенту тягне за собою або відставку уряду з наступним формуванням нового, або розпуск парламенту і проведення дострокових парламентських виборів.

2. Глава держави – президент - посідає в системі державних органів парламентської республіки досить скромне місце. Хоча формально він може бути наділений великими повноваженнями, фактично вони обмежуються в основному представницькими функціями. Президент скріплює своїм підписом усі найважливіші державні акти, включаючи закони; здійснює додатковий контроль за правильністю оформлення і дотримання конституційної процедури прийняття законодавчих та інших актів, направлених йому на підпис. Проте він не має права відмовитися від підпису внаслідок незгоди зі змістом документа, що надійшов на підпис. Усі акти, що надходять до президента, повинні бути контрасигновані главою уряду або відповідального міністра. Населення не бере участі у виборах президента. Він обирається парламентом (наприклад, в Італії) або особливою виборчою колегією (як у ФРН).

3. Уся виконавча влада в парламентській республіці знаходиться в руках уряду. Оскільки він спирається на парламентську більшість, то має можливість істотно впливати на діяльність парламенту, насамперед, на здійснення його законодавчих повноважень. Показово, що більшість законопроектів, що є предметом парламентського розгляду, виходять саме від уряду (наприклад, у ФРН - понад 80%).

Парламентськими республіками є сьогодні ФРН, Італія, Греція, Індія та ряд інших країн. Така форма правління більш властива розвиненим країнам, оскільки допускає достатньо високий рівень демократії, наявність розвиненої партійної системи і високої політичної культури населення.

Напівпрезидентська республіка у вітчизняній і закордонній науці конституційного права раніше розглядалася не як самостійна форма правління, а як перехідна або до президентської, або до парламентарної республіки. Практика функціонування напівпрезидентської республіки в ряді країн, насамперед у Франції, дозволила французькому правознавцю, спеціалісту в галузі конституційного права М. Дюверже зробити висновок про самостійне існування подібної форми правління. Поступово цей висновок одержав повсюдне визнання.

До характерних ознак *змішаної республіки* належать такі:

1. Президент обирається безпосередньо населенням у ході прямих виборів. Вибори можуть проводитися в один (мажоритарна система відносної більшості) і в два тури (мажоритарна система абсолютної більшості).

2. Президент наділяється великими владними повноваженнями: він є главою держави, йому належать основні прерогативи у сфері виконавчої влади, він є верховним головнокомандуючим.

3. У напівпрезидентській республіці існує уряд як самостійний орган виконавчої влади, що працює під загальним керівництвом президента. Уряд призначається президентом, але потребує довіри парламенту. Винесення вотуму недовіри може спричинити або відставку уряду, або розпуск парламенту президентом.

Напівпрезидентською була Веймарська республіка в Німеччині з 1919 по 1933 р. Сьогодні такими є Франція, Португалія, більшість держав, що виникли після розпаду Радянського Союзу: Україна, Казахстан, Грузія й ін.

Особливий різновид республіканської форми правління - теократична республіка. Для неї характерним є юридичне закріплення участі духовництва не тільки в політичному житті, але й у безпосередньому управлінні державою. Так, конституція Ісламської Республіки Іран 1978 р. передбачає поряд із посадою Президента країни посаду Факіха - духовного провідника іранського народу, яку обіймає один із вищих релігійних ієрархів. Його рішення обов'язкові для світської влади і справляють вирішальний вплив на ведення державних справ.

Своєрідна форма правління існує у Швейцарії, де функції глави держави і виконавчої влади здійснюються одним колегіальним органом: федеральним урядом (що іменується Федеральною радою). Склад уряду постійний, він складається із семи федеральних радників, які призначаються федеральним парламентом після чергових парламентських виборів, і відображає партійний склад законодавчого органу. Зі свого складу Федеральна рада обирає Федерального президента, що володіє суто представницькими повноваженнями і об'єднує посаду президента і керівника того або іншого департаменту (міністерства).

Строк повноважень президента - один рік. У Швейцарії також відсутній принцип парламентської відповідальності уряду.

Незважаючи на своєрідність тих або інших форм правління в різних державах, усі вони піддаються класифікації і можуть бути зведені до декількох типових "моделей" організації державної влади. Не варто тільки забувати, що ці "моделі" на практиці, у конкретній історичній ситуації, ніколи не реалізуються в чистому вигляді. Кожній державі властиві індивідуальні особливості, що пояснюються її історичними традиціями, політичною культурою, природно-географічними і національними чинниками, які надають їй своєрідних рис тієї або іншої форми правління. Тому не існує у світі абсолютно ідентичних монархій або республік: кожна віддзеркалює у своїй організації своєрідність тієї держави, тієї країни, в якій вона існує.

3. Форма державного (територіально-політичного) устрою.

Під формою державного (територіально-політичного) устрою розуміються внутрішня організація державної влади, принцип поділу держави на окремі частини, юридичний статус цих складових частин, принципи взаємовідносин між собою центральних і регіональних (місцевих) державних органів.

Розрізняють *дві основні форми територіально-політичного устрою держави: унітарну і федеративну.*

Унітарна держава - це єдина, суцільна, злита держава, складові частини якої не мають політичної самостійності. *Федеративна держава* - це союзна держава, що складається з декількох державних утворень, які мають особливий політико-правовий статус.

Від федерації, як форми територіально-політичного устрою держави, слід відрізнити конфедерацію як міжнародно-правове об'єднання суверенних держав. Таке об'єднання може мати різні цілі: військові, політичні, економічні і ін. Згодом конфедерація може перерости у федерацію, як це мало місце в минулому у Швейцарії, а сьогодні - в Об'єднаних Арабських Еміратах, або розпастися, як це відбулося із Сенегамбією.

Держави - члени конфедерації зберігають свій суверенітет і продовжують виступати як самостійні суб'єкти у внутрішніх і зовнішніх справах. Конфедеративні органи мають імперативну владу щодо держав-членів лише в межах, визначених конфедеративним договором. Нині конфедерацій у світі немає, проте конфедеративні елементи є в ряді об'єднань, наприклад, у Європейському Союзі, Британській Співдружності, СНД. У 1997 році був утворений Союз Росії і Білорусії, що передбачає створення загальних органів, рішення яких можуть мати обов'язкову силу для обох держав.

На форму територіально-політичного устрою впливають умови створення держави, її історичні традиції і національний склад, наявність суперечностей між центром і регіонами тощо. Отже, форма територіально-політичного устрою відображає ступінь централізації або, навпаки, децентралізації державних функцій, розподіл компетенції між центром і регіонами.

У розвинених демократіях Заходу вибір форми територіально-політичного устрою, як правило, не пов'язаний із національним складом населення, тому і унітарними, і федеративні держави можуть бути як мононаціональними, так і багатонаціональними. Загальною тенденцією, проте, залишається зростаюча децентралізація державних функцій і розширення прав місцевих територіальних об'єднань.

Унітарні держави і принципи їхньої організації. Унітарна державність сьогодні є найпоширенішою формою державного устрою. Унітаризм властивий переважній більшості держав, що утворилися після розпаду колоніальної системи. Проте унітарними можуть бути і значно розвинуті держави, і держави середнього рівня розвитку (Велика Британія, Франція, Італія, Японія, Китай, Єгипет та ін.).

Унітарній формі державного устрою властиві дві основні риси: по-перше, *правовий статус адміністративно-територіальних утворень*, що складають унітарну державу, *визначається центральною владою.* Вона ж визначає, на які адміністративно-територіальні одиниці ділиться держава, якими є коло предметів відання і компетенція цих одиниць, скільки ступенів має адміністративно-територіальний устрій держави тощо. По-друге, *центральна влада здійснює* прямий або непрямий контроль за діяльністю органів державної

влади на місцях. Сьогодні порівняно рідко можна зустріти унітарну державу, де були б відсутні виборні місцеві органи державної влади.

Крім того, унітаризм зовсім не означає уніфікацію місцевого управління. Дуже часто в унітарній державі можна зустріти достатньо гнучкі і різноманітні системи місцевого управління. До того ж в такій державі, як правило, гарантуються права населення на місцеве самоврядування. Водночас для унітарної форми державного устрою характерним є закріплене в законі право на втручання центральної влади у справи місцевого управління.

Усі інші ознаки унітарної держави визначаються пріоритетом загальнодержавних засад у побудові і діяльності цієї держави. Унітарна держава має єдину конституцію і єдину правову систему, єдине громадянство, єдину систему вищих органів держави (президента або монарха, парламент, уряд), єдину судову систему.

З погляду організації публічної влади в центрі і на місцях, а також характеру взаємовідносин центральних і місцевих органів влади всі унітарні держави можна поділити на *централізовані, відносно децентралізовані і децентралізовані.*

У централізованій унітарній державі адміністративно-територіальні одиниці одноосібно управляються призначеними з центру чиновниками, а виборні місцеві органи, як правило, відсутні (Судан, Малаві). В Індонезії чиновники, що управляють відповідними адміністративно-територіальними одиницями, або безпосередньо призначаються "зверху", або затверджуються з-поміж кандидатур, запропонованих місцевими представницькими органами. У деяких європейських державах (Польща, Болгарія) регіональна ланка територіального устрою не має виборних представницьких органів, а адміністративне управління здійснюють призначені урядом чиновники (начальники областей – у Болгарії, воєводи – у Польщі).

Відносно децентралізована унітарна держава характеризується тим, що поряд із призначеними з центру чиновниками (наприклад, префектами у Франції) існують обрані населенням муніципальні органи (у тій же Франції – мери, ради в департаментах). Права виборних органів на місцях істотно обмежені, а урядові агенти володіють не тільки великими адміністративними повноваженнями, але і правом втручання у справи муніципального управління.

У децентралізованій унітарній державі немає призначених урядом адміністраторів, а місцеве управління здійснюють виборні органи місцевих адміністративних одиниць (наприклад, ради графств в Англії). Тут контроль уряду за діяльністю місцевих органів влади має більш опосередкований характер і може виявлятися, наприклад, через бюджетне і фінансово-кредитне регулювання. Крім того, у децентралізованій унітарній державі існує достатньо чітке розмежування повноважень між центральною владою і владою місцевих територіальних громад, що зближує ці держави з федераціями.

Територіальна (обласна) автономія. У децентралізованих унітарних державах може існувати територіальна (обласна) автономія, під якою розуміється конституційно закріплене внутрішнє самоврядування частини

території держави. Залежно від обсягу прав, наданих місцевим органам, розрізняють політичну й адміністративну автономію. *Політична автономія* припускає наявність особливого юридичного статусу, закріпленого в спеціальному законодавчому акті, а також право видання законів із питань місцевого значення. Органи *адміністративної автономії* не мають права видання місцевих законів, проте їх права в управлінській сфері дещо ширші, ніж у звичайних адміністративних одиниць. Крім того, органи адміністративної автономії можуть брати участь у розробці акта, що визначає правовий статус даної форми автономії.

Автономія являє собою форму децентралізації державних функцій з урахуванням географічних, історичних, а нерідко і національних особливостей тієї або іншої території.

Політична автономія значною мірою поширена в унітарних державах Європи, Азії й Африки. Так, у складі Великої Британії політичною автономією володіє Північна Ірландія (Ольстер), що має власний парламент (стормонт) і власний уряд, які, проте, тривалий час не функціонували у зв'язку із запровадженням у 1972 р. прямого правління Лондона. У ході проведеного в 1979 р. референдуму в Шотландії й Уельсі населення цих частин країни висловилося за запровадження там обмеженої автономії і відтворення власних парламентів. Шотландія до того ж має власну правову і судову систему, власну церкву, за шотландськими представниками зарезервовані місця в британському Парламенті.

Обласна політична автономія існує й в Італії, де вона відображає, з одного боку, історичні відмінності в традиційному укладі життя окремих регіонів (Сицилія, Сардинія), а з другого – національний склад територій (Трентіно-Альто-Адідже, Венеція-Фріулія-Джулія).

Конституція Іспанії 1978 р. проголосила право на створення автономій за національно-територіальною ознакою. Відповідно до цього конституційного положення в країні були утворені чотири "національні провінції": Країна басків, Каталонія, Андалусія і Галісія. Правовий статус цих автономних об'єднань визначається органічними законами (окремо для кожної провінції), що приймаються центральним парламентом на основі проєктів, розроблених провінційними асамблеями (парламентами). "Національні провінції" наділяються більшими правами, ніж 13 "історичних" територіальних областей цієї країни.

Утворення автономії може бути обумовлено також географічним положенням території, її порівняною далекістю від основної частини країни. Саме ці чинники відіграли немаловажну роль у наданні автономії Фарерським островам (автономний статус із 1948 р.) і Гренландії (автономний статус із 1979 р.) у складі Датського королівства й Аландським островам у складі Фінляндії. У наданні автономії Гренландії певну роль відіграв і національний чинник (більшість населення Гренландії становлять іннуїти-ескімоси).

Ряд автономних утворень у вигляді політичних автономій мають унітарні держави в Азії й Африці. Так, у М'янма передбачена автономія для шанів і

каренів, і створені відповідні автономні утворення. У Південно-Африканській Республіці існують автономні утворення за національно-територіальною (племінно-територіальною) ознакою, що мають внутрішнє самоврядування (наприклад, бантустан Транскей).

У ряді випадків надання політичної автономії має на меті зняття напруженості у міжнаціональних відносинах. Ці міркування лежали, зокрема, в основі надання політичної автономії курдам на півночі Іраку, яка, втім, неодноразово порушувалася іракською владою.

Можливість утворення політичної автономії передбачається, як правило, у конституції і знаходить детальне врегулювання або в окремому загальнодержавному законі (Данія, Фінляндія), або в особливому статуті (законі), що розробляється законодавчим органом автономної одиниці і приймається парламентом країни (Італія, Іспанія). У кожному автономному утворенні є свій законодавчий орган (наприклад, лінгтинг на Фарерських островах, ландстинг у Гренландії, асамблея в Каталонії і ін.) і свій виконавчий орган (наприклад, джунти в автономних областях Італії). Останній має подвійне підпорядкування: місцевому представницькому органу і центральному уряду. Іноді центральна влада може мати в автономному утворенні свого представника (губернатора – у Гренландії і на Аландських островах), проте він наділений в основному контрольними функціями.

Обсяг компетенції, наданої автономним утворенням або в конституції, або в окремому статуті у деяких питаннях може бути ширшим, ніж у інших членів федерації (наприклад, у земель в Австрії). Гренландія і Фарерські острови, користуючись своїми автономними правами, провели на своїй території референдум про перебування у "Спільному ринку" і за його результатами оголосили в 1982 р. про вихід із Європейського Економічного Співтовариства. Проте більш типовою є компетенція, що охоплює лише питання місцевого значення. При цьому за центральною владою зберігається право втручання в діяльність органів державної влади автономних утворень. Так, за Конституцією Іспанії Уряд за згодою Сенату може примусити автономні утворення "до виконання своїх обов'язків". В Італії можливий розпуск обласної ради у разі порушення нею Конституції і в цілях національної безпеки.

На відміну від політичної адміністративна автономія не набула значного поширення. Найбільша кількість адміністративних автономних утворень (понад сотню) існує в Китаї. Адміністративна автономія не має права прийняття власних законів, не має власного парламенту, хоча її жителі обирають місцевий представницький орган, що володіє правом прийняття нормативних актів із більш широкого кола питань, ніж звичайні адміністративні одиниці. Адміністрація і суди поряд з офіційною мовою держави можуть використовувати місцеву мову, якою також може здійснюватися викладання в школі, мовлення на радіо і телебаченні тощо. У Китаї, наприклад, автономні утворення мають також право самостійно вступати в зовнішньоекономічні зв'язки відповідно до законів держави.

Як правило, адміністративна автономія відображає специфіку національного складу відповідної адміністративної одиниці. У Нікарагуа надання адміністративної автономії двом округам на Атлантичному узбережжі країни було пов'язано з тим, що там мешкали індійські англомовні племена. У Молдові є два адміністративних округи, де мешкають гагаузи.

Адміністративна автономія може створюватися в суб'єктах федеративних держав (наприклад, в індійському штаті Ассам автономію надано тим районам, де мешкають племена нага і миза. Для цих автономних утворень передбачаються вилучення на користь місцевих звичаїв із федеральних і цивільних законів із питань сільського і лісового господарства, рибальства і ін.).

Нині чітко виявляється тенденція зростання кількості автономних утворень у світі, шириться різноманіття форм автономії. Це є наслідком процесу подальшої демократизації влади і її зближення з населенням.

Федеративні держави, їхні ознаки і різновиди. Федеративна держава є більш складною державою, ніж унітарна. Складові частини цієї держави, іменовані суб'єктами федерації, мають певну політичну самостійність із притаманними ознаками держави. Територіальна організація влади у федеративній державі закріплює децентралізацію державних функцій. Складність взаємовідносин федерації зі своїми суб'єктами обумовила меншу в порівнянні з унітарною поширеність федеративної форми державного устрою. Проте у світі існує значна кількість федерацій, що не тільки не зменшується, але, навпаки, поступово зростає. Поряд з існуючими вже не одне століття "класичними" федераціями (США, Канада, Мексика, Аргентина, Швейцарія й інші) з'явилися нові федерації в країнах Європи (Бельгія), Азії (Індія, Пакистан) і Африки (Нігерія).

Часто замість терміна "федеративна держава" вживається термін "союзна держава". Саме так за офіційною термінологією іменується "Союзна Республіка Югославія". Федеративна Республіка Німеччина у буквальному перекладі звучить як Союзна Республіка Німеччина, а назви її федеральних органів також буквально перекладаються як президент Союзу, союзні збори, союзна рада.

Федеративна держава за своєю природою є більш демократичною, ніж унітарна, тому федерації в основному мають республіканську форму правління. Є, проте, і винятки. До федерацій із монархічною формою правління належать такі країни, як Бельгія, Малайзія, Канада, Австралія (останні дві на суто формальних підставах). У Бельгії, Канаді й Австралії суб'єкти федерації організуються за республіканським типом, а в Малайзії частина суб'єктів має республіканську форму правління, частина – монархічну.

Федеративна держава утворюється: 1) у результаті договору між незалежними суб'єктами про створення нового державного об'єднання з перетворенням учасників договору в суб'єктів федерації (так, тринадцять північноамериканських штатів, що відстоювали незалежність від британської корони, домовилися про створення нової держави – Сполучених Штатів Америки); 2) шляхом приєднання до держави нових територій і наділення їх

правами суб'єкта федерації (так, до США внаслідок завоювання було приєднано Техас, шляхом купівлі – Луїзіану, у ході освоєння нових територій – штати на заході від ріки Міссісіпі). 3) у результаті підвищення статусу старих регіональних утворень і перетворення їх на суб'єктів федерації (так, згідно з поправками до Конституції Бельгії 1831 р., прийнятим у 1988 р., Фландрія, Валлонія і Брюссель стали суб'єктами Бельгійської федерації); 4) шляхом еволюції конфедерації у федеративну державу з перетворенням колись незалежних держав на суб'єктів федерації (Швейцарія після громадської війни 1847 – 1849 р., у ХХ столітті – Об'єднані Арабські Емірати, що спочатку являли собою конфедеративну форму об'єднання семи князівств Перської затоки).

Федерація як форма державного устрою має ряд специфічних ознак:

1. Федерацію складають державні утворення (штати в США, Мексиці, Індії, Австралії, землі у ФРН і Австрії, провінції в Канаді, кантони у Швейцарії), що мають статус суб'єктів федерації з власними адміністративно-територіальним устроєм і організацією влади. Ці утворення мають власну компетенцію. Створення суб'єктів федерації, як правило, відбувається не за національно-територіальною ознакою (хоча такі також є, наприклад, Союзна Республіка Югославія), а за природно-географічною (США, Австралія) або історичною (ФРН, Австрія, Швейцарія), хоча у випадку з ФРН певну роль відіграли і політичні міркування. Іноді територіальний чинник застосовується в поєднанні з національно-лінгвістичним, як це мало місце при формуванні штатів в Індії.

2. На відміну від унітарної держави територія федеративної держави не являє собою єдиного цілого. Вона складається, як правило, із територій суб'єктів федерації. Проте в деяких федераціях до її складу можуть входити територіальні одиниці, що не є суб'єктами федерації (наприклад, у США самостійними територіальними одиницями є федеральний округ Колумбія, на території якого знаходяться всі федеральні установи, вільно приєднана держава Пуерто-Рико і деякі інші території; територія Бразилії складається зі штатів – суб'єктів федерації, федерального округу і двох особливих територій; в Індії поряд із 25 штатами – суб'єктами федерації є 7 союзних територій).

Суб'єкти федерації не мають права сецесії, тобто одностороннього виходу із союзу. Спроби сецесії можуть мати місце і зазвичай призводять до внутрішнього конфлікту і навіть збройного протистояння. Як правило, спроби сецесії закінчувалися невдачею. Достатньо пригадати прагнення південних штатів до утворення самостійної держави, що призвело до громадянської війни 1861–1865 рр. у США, або намір католицьких кантонів вийти зі Швейцарської конфедерації, що вилилося в збройне протистояння 1847–1849 рр. Наприкінці 1960-х рр. спроба південно-східних штатів Нігерії вийти зі складу федерації й утворити самостійну державу – республіку Біафру – після майже трирічного збройного конфлікту закінчилася невдачею.

Утім ХХ століття дало приклади успішного здійснення сецесії як мирним шляхом (вихід Сінгапуру з федерації Малайзії), так і шляхом збройної боротьби (відокремлення Бангладеш від Пакистану).

3. Суб'єкти федерації не є державами у власному значенні цього слова, вони не мають суверенітету, хоча він формально проголошується в деяких федераціях. Суб'єкти федерації, як правило, або цілком позбавлені права участі в міжнародних відносинах (Австрія), або їхня зовнішньополітична компетенція сильно обмежена і здійснюється під контролем федерації (США, Канада, ФРН, Швейцарія). Як правило, вона стосується питань, віднесених до компетенції суб'єктів федерації і не займає сфери політичних відносин. Можна навести як приклад культурні угоди між канадською провінцією Квебек і Францією, угоду між німецькою землею Нижня Саксонія і Нідерландами про спільні заходи з охорони морського узбережжя, угоду німецької землі Баварія зі швейцарськими кантонами про охорону природного середовища в Альпах та ін. Відомі окремі випадки участі членів деяких федерацій у міжнародних конференціях. Так, провінція Квебек бере участь у різноманітних конференціях франкомовних держав. Проте нечисленні випадки виступів членів тих або інших федерацій на міжнародній арені з окремих другорядних питань не означають, що ці державні утворення є суб'єктами міжнародного права.

Федеративний характер державного устрою нерідко використовується для відмови від участі в міжнародних угодах. Наприклад, США і Канада не ратифікували міжнародні пакти з прав людини і ряд конвенцій МОП, посилаючись на особливості законодавства суб'єктів федерації і небажання останніх приводити його у відповідність із зазначеними угодами.

4. Поряд із загальнофедеральною конституцією й загальнофедеральними законами у більшості федерацій діють конституції і закони суб'єктів федерації (США, ФРН, Канада, Австрія, Швейцарія й ін.). При цьому забезпечується верховенство федеральної конституції і федеральних законів. Проте не всі федеративні держави – суб'єкти федерації – мають власні конституції. Відсутні конституції в суб'єктів федерації ряду африканських та азійських країн (Індія, Пакистан, Малайзія, Нігерія). У деяких федеративних державах із метою однакового регулювання однотипних суспільних відносин розпочалися організаційно-правові заходи з метою уніфікації законодавства суб'єктів федерації. Так, у США цим займається створена ще 1892 р. Національна конференція уповноважених з уніфікації законів штатів. У ФРН цими питаннями займається конференція міністрів юстиції німецьких земель, що працює під керівництвом федерального міністра юстиції. Аналогічні інститути створені й в інших федераціях.

5. У більшості федеративних держав поряд із федеральним громадянством існує ще й громадянство суб'єктів федерації. Проте слід мати на увазі, що йдеться не про наявність подвійного громадянства, а про два рівні громадянства однієї держави. Передумовою одержання громадянства суб'єкта федерації є наявність загальнофедерального громадянства. Наявність громадянства суб'єкта федерації впливає на зміст правового статусу громадянина усередині країни, але в міжнародно-правовому плані всі громадяни федеративної держави мають єдиний статус. Суб'єкти ряду федерацій не мають власного громадянства (Індія, Малайзія й ін.).

6. Відмітною ознакою федеративного державного устрою є двопалатна структура парламенту. У минулому мали місце однопалатні парламенти при федеративному державному устрої (наприклад, у Пакистані за Конституцією 1962 р.).

На сьогодні *бікамералізм* (двопалатна внутрішня структура парламенту) запроваджено практично в усіх федеративних державах (виняток становить Федеративна Ісламська Республіка Коморські острови, де існує однопалатний парламент). При цьому нижня палата повсюдно є органом загальнонаціонального представництва і формується шляхом виборів у територіальних виборчих округах. Верхня палата, навпаки, може бути виборною або невиборною, вона забезпечує представництво суб'єктів федерації. В одних країнах (США, Австралія, Бразилія, Мексика, Швейцарія й ін.) установлюється рівне представництво суб'єктів федерації у верхній палаті, в інших (ФРН, Канада, Індія, Австрія) представництво суб'єктів федерації у верхній палаті визначається залежно від чисельності населення в тому або іншому суб'єкті союзної держави.

7. У федеративній державі поряд із федеральною системою законодавчої, виконавчої і судової влади існують системи законодавчої, виконавчої і судової влади суб'єктів федерації. Порядок їх організації і компетенцію визначають, як правило, конституції суб'єктів федерації. Якщо законодавчі органи суб'єктів федерації діють строго в рамках своєї компетенції, то виконавча влада має більш широку компетенцію. Вона організує виконання не тільки місцевого законодавства, але й федеральних законів на території відповідного суб'єкта. Аналогічно вирішується питання й відносно судової влади суб'єктів федерації. Основна маса цивільних і кримінальних справ розглядається судами суб'єкта федерації, які застосовують не тільки місцеве, але й загальнофедеральне матеріальне і процесуальне право. Зі свого боку федеральна виконавча влада в ряді країн має право федеральної інтервенції, якщо суб'єкт федерації незадовільно виконує свої обов'язки щодо останньої (ФРН, Індія, Аргентина).

Одним із найскладніших питань, що виникають за федеративної форми державного устрою, є розмежування компетенції між союзом і його членами. Компетенція як сукупність законодавчо зафіксованих повноважень щодо певних предметів відання в федеративних державах може підрозділятися на чотири основні види: 1) *виняткову компетенцію союзу*; 2) *виняткову компетенцію суб'єкта федерації*; 3) *спільну (конкуруючу) компетенцію союзу і його членів*; 4) *залишкову компетенцію*.

Виняткова компетенція федерації означає, що тільки центральні органи союзу мають владні повноваження щодо перелічених у конституції предметів відання. До виняткової компетенції федерації зазвичай відносяться найважливіші питання державного життя, що стосуються всієї держави як цілого: оборона країни, керівництво збройними силами, зовнішні відносини, грошовий обіг, збір найважливіших податків, організація федеральних державних органів, регулювання відносин федерації зі своїми суб'єктами тощо.

Виняткова компетенція суб'єктів федерації стосується тих питань державного управління, які органи суб'єкта федерації мають право вирішувати самостійно і під свою відповідальність. До них належать, наприклад, формування і виконання місцевого бюджету, охорона громадського порядку, управління культурою, освітою, організація місцевого самоврядування і ін. У рамках своєї компетенції представницькі органи суб'єкта федерації можуть приймати місцеві закони. Які саме законодавчі акти має право приймати легіслатура суб'єкта федерації визначає федеральна конституція. Так, якщо в США штати можуть мати власні цивільні і кримінальні закони, то у ФРН, Австрії і Швейцарії діють єдині загальнофедеральні цивільний і кримінальний кодекси. З рештою це залежить від розподілу компетенції між союзом і його членами.

Спільна (конкуруюча) компетенція федерації і її суб'єктів означає, що владні повноваження щодо віднесених до цієї компетенції предметів відання належать і федеральним органам, і органам суб'єктів федерації. При цьому спільна компетенція припускає видання рамкового закону союзом і наступне детальне правове регулювання з боку суб'єкта федерації. Конкуруюча компетенція означає, що свої повноваження у сфері спільної компетенції суб'єкт федерації здійснює тоді й стільки, коли й скільки союз не скористався своїми правами в цій сфері.

Нарешті, залишкова компетенція – це компетенція з питань, що не стосуються перших трьох видів компетенції, і яка не знайшла відображення в конституції.

У конституційному законодавстві федеративних країн питання компетенції закріплюються різноманітними засобами. Умовно *всі федерації з погляду конституційного регулювання питань компетенції можна розділити на чотири групи.*

До *першої групи* слід віднести ті федерації, конституції яких закріплюють лише перелік питань, віднесених до виняткової компетенції федерації. Усі інші питання, не включені в цей перелік, початкова вважалися предметом виняткової компетенції суб'єктів федерації. Подібна система розмежування повноважень існує в США, Мексиці, Бразилії, Швейцарії, Австралії і деяких інших країнах. Лише в процесі застосування конституції в цих державах поступово склалася сфера спільної компетенції, яка знайшла правові підстави в тлумаченні основного закону органами, що здійснюють конституційний нагляд. У деяких федераціях (наприклад, у США) ця схема доповнюється принципом "повноважень, які мають на увазі", суть яких зводиться до того, що всі знову виникаючі предмети правового регулювання відносяться тільки до компетенції союзу. Крім того, Конституція США містить розпорядження, що забороняє федеральній владі і владі штатів здійснення певних дій спільно, а також окремо кожній із них.

У *другу групу* можна об'єднати ті федерації, конституції яких містять детальну регламентацію питань, що відносяться до двох сфер компетенції. Це питання, що входять у *виняткову компетенцію федерації*, а також питання, які

можуть бути або *винятковою компетенцією суб'єктів федерації* (Канада), або *конкуруючою компетенцією союзу і його членів* (ФРН). Канадська конституція містить найменування предметів відання суб'єктів федерації, причому перелік питань, що відносяться до виняткової компетенції канадських провінцій, вважається остаточним, а компетенція союзу може доповнюватися і розширюватися за рахунок включення у відповідний перелік нових пунктів. У ФРН не згадана в конституції залишкова компетенція, в принципі, належить суб'єктам федерації. Проте здійснення повноважень у цій сфері не є виключним правом земель, оскільки конституція може встановити або припустити інше регулювання. Крім того, в Основному законі ФРН сформульований принцип: федеральне право має перевагу перед правом земель. Відсутність указівки на те, що цей принцип діє лише у сфері конкуруючої компетенції, відкриває можливість федерального вторгнення в компетенцію земельного законодавця.

До *третьої групи* можна віднести ті федерації, конституції яких містять систему трьох рівнів розмежування компетенції між союзом і його членами (Індія, Малайзія). У цих державах перший рівень повноважень становлять питання, віднесені до виняткової компетенції федерації. Другий рівень охоплює перелік предметів відання членів союзу. Проте питання, що входять у цей перелік, не становлять виняткової компетенції суб'єкта федерації. При певних обставинах (наприклад, у разі видання президентом Індії прокламації про запровадження на території штату надзвичайного стану) ці повноваження переходять до союзного парламенту, який має право приймати закони з будь-якого питання, віднесеного конституцією до компетенції суб'єкта федерації. Третій рівень повноважень, закріплених у конституції, становлять питання спільної компетенції федерації і її суб'єктів. Із цих питань можуть приймати акти (в тому числі й закони) як союзний парламент, так і легіслатури державних утворень, що входять у федерацію, проте союзний закон в усіх випадках має пріоритет.

Питання, що не знайшли відображення в конституції і не входять у жодну з вищезазначених сфер компетенції, відносяться або до компетенції союзу (Індія), або залишаються за членами федерації (Малайзія).

Нарешті, *четвертий*, найскладніший, тип розмежування компетенції найбільше повно закріплений у конституції Австрії, а тому іменується *австрійською моделлю*. Австрійський Федеральний конституційний закон установлює чотири варіанти розподілу предметів відання і повноважень між федерацією і її суб'єктами.

Згідно з першим варіантом, існує перелік предметів відання, законодавча і виконавча діяльність за якими є винятковою компетенцією федерації. Це стосується, наприклад, таких предметів відання, як зовнішні відносини, юрисдикція з конституційних питань, грошовий обіг, пошта, телеграф і деякі інші.

Відповідно до другого варіанту, законодавство віднесене до відання Федерації, а виконавча діяльність – до відання земель. Цей варіант

застосовується до таких предметів відання, як громадянство і членство в громаді, житлове забезпечення тощо.

Третій варіант розподілу повноважень діє, наприклад, щодо встановлення санітарних вимог до курортів, земельної реформи, трудового права тощо. У цих сферах Федерація визначає загальні принципи законодавства, а землі видають закони, що їх конкретизують, і здійснюють виконавчу діяльність.

Нарешті, четвертий варіант – це встановлення виняткової компетенції земель у сфері законодавства і виконання законів. Проте оскільки конституція закріплює загальну презумпцію компетенції земель, спеціальних норм, що визначають їхню виняткову компетенцію, у конституції міститься мало. До виняткового відання земель віднесено, наприклад, організацію дитячих садків і дитячих будинків.

Суб'єкти федерації реалізують свою компетенцію через власні органи влади і управління. Система органів влади і управління суб'єктами федерації регулюється або союзними конституціями (Індія, крім штатів Джамму і Кашмір та Сиккім), або частіше – конституціями членів федерації (США, Мексика, Аргентина, ФРН, Швейцарія). Австрійська конституція встановлює основи системи влади і управління в землях, а конституції земель містять норми, що детально регулюють їх організацію і діяльність.

Форма правління суб'єктів федерації, як правило, ідентична тій, що існує в центрі. Наприклад, якщо США є президентською республікою, то і штати, які складають федерацію, також організовані за моделлю президентської республіки. Інший приклад – ФРН, що є парламентарною республікою. Відповідно, державна влада в її землях організована за тим же принципом. Проте з цього правила є винятки. Так, у федеративних державах – монархіях (Канада, Бельгія, Австралія) суб'єкти федерації мають республіканську форму правління, а в країнах, де суб'єкти федерації є монархіями, організація центральної влади має республіканські ознаки (Малайзія, ОАЕ).

Усі державні утворення (штати, провінції, землі, кантони), що є членами союзу, як правило, мають власні виборні законодавчі органи. Ці законодавчі органи можуть бути як однопалатними, так і двопалатними. У ряді країн (Мексика, Венесуела, Австрія, Швейцарія) законодавчі органи всіх суб'єктів федерації є однопалатними. У ФРН усі земельні парламенти – ландтаги, крім Баварії, є однопалатними.

Аналогічна картина й у Канаді, де двопалатну структуру має парламент франкомовної провінції Квебек, а парламенти інших провінцій країни є однопалатними. У США й Австралії, навпаки, в усіх штатах (крім Небраски в США і Квінсленда в Австралії) утворені двопалатні законодавчі збори. В Аргентині двопалатна структура діє в 10 провінціях із 22, а в Індії – у 5 штатах із 22.

Як правило, однопалатні законодавчі органи і нижня палата двопалатного парламенту обираються тим же способом, що і федеральний парламент. Але в деяких федераціях (наприклад, у США, Канаді, ФРН) державні утворення – члени федерації самі встановлюють норми місцевого виборчого права, що в

одних країнах може бути більш демократичним (наприклад, із нижчим віковим цензом для пасивного виборчого права), а в інших – менш демократичним (наприклад, завдяки запровадженню цензу осілості), ніж при виборах федеральних органів.

Компетенція, внутрішня організація і процедура діяльності парламентів суб'єктів федерації в цілому є аналогічними тим, що мають місце у федеральних представницьких органах. Місцеві законодавчі органи у зазвичай мають власні найменування, так, наприклад, у США і в Індії вони називаються *легіслатурами*, у ФРН і Австрії – *ландтагами*, у Швейцарії – *кантональними зборами* і ін. Крім того, у Швейцарії в невеличких кантонах законодавча влада здійснюється загальними зборами громадян кантону, що збираються щорічно. Вони іменуються *ландесгемайнде* (нім. – земельна, крайова громада). У цьому випадку виборний представницький орган кантону лише підготує проекти рішення для цих зборів.

Органи управління суб'єктів федерації утворюються відповідно до тих правил, що властиві президентським і парламентським формам правління. У президентських республіках (США, Мексиці, Аргентині й ін.) виконавчий орган формується позапарламентським шляхом і не несе відповідальності перед представницьким органом суб'єкта федерації за свою діяльність. Так, у США адміністрацію штату очолює губернатор, який обирається прямими виборами (тільки в штаті Міссісіпі він обирається колегією виборців), відносини якого з легіслатурою штату в принципі такі ж, як і відносини Президента з Конгресом США.

У кантонах Швейцарії уряд не несе парламентської відповідальності перед кантональними зборами, його правовий статус і взаємовідносини з виборним законодавчим органом відповідають статусу і взаємовідносинам федерального уряду з парламентом країни.

У федераціях із парламентською формою правління (Канада, ФРН, Австрія, Індія) виконавчий орган землі, провінції, штату формується парламентським шляхом і є відповідальними перед законодавчим органом за свою діяльність. У частині таких федерацій їх суб'єкти мають вищу посадову особу, що виконує функції глави цього державного утворення (губернатор – у штатах Індії, за винятком штату Джамму і Кашмір, де він іменується президентом, лейтенант-губернатор – у провінціях Канади, губернатор – в Австралії). Там же, де така посадова особа не передбачена місцевими конституціями, її функції покладено на главу уряду суб'єкта федерації (наприклад, на прем'єр-міністра в землях ФРН).

Конституції деяких федеративних держав передбачають можливість угод (у Швейцарії вони іменуються конкордатами) між федерацією і її суб'єктами з питань, віднесених до їхньої компетенції. Так, відповідно до конституції Австрії укладення угод між федерацією і землями здійснюють залежно від їхнього предмета федеральний уряд або федеральні міністерства. При цьому угоди, обов'язкові для федеральної законодавчої влади, потребують згоди парламенту і дотримання процедури, встановленої для прийняття федеральних

конституційних законів. Основний закон ФРН передбачає договірне співробітництво федерації і земель лише в галузі освіти і науки. У Бразилії для встановлення співробітництва між союзом і його членами необхідне видання додаткового закону.

Слід мати на увазі, що конституційний розподіл компетенції між федерацією і її суб'єктами не може змінюватись шляхом укладення взаємних угод.

4. Поняття та види державного режиму в зарубіжних країнах

Конституційне право зарубіжних країн містить регламентацію третього елемента форми держави – державного режиму, хоча й у меншому обсязі, ніж це має місце відносно перших двох елементів форми правління і форми територіально-політичного устрою. Державний режим характеризує порядок діяльності держави, що складається в результаті використання різноманітних форм, засобів, прийомів і методів здійснення державної влади. Знання цього елемента форми держави дозволяє відповісти на запитання про джерела державної влади, виявити дійсне значення тих або інших державних інститутів, визначити співвідношення організаційно-дозволяючих і примусових методів у діяльності держави.

Поняття "державний режим" з'явилося в науці конституційного права порівняно недавно, тому воно є недостатньо розробленим у змістовному плані. Протягом тривалого часу третім елементом форми держави визнавався *політичний режим*. У тоталітарній державі, де плюралізм політичних інтересів не визнається, і громадянське суспільство по суті відсутнє, відмінність між державним і політичним режимом стирається. Проте в демократичному суспільстві з його розвинутою політичною системою поняття "державний режим" відрізняється від поняття "політичний режим". Останнє є більш ємним за змістом і відображає практику функціонування всіх політичних інститутів, включаючи поряд із державою також політичні партії, масові громадські організації і рухи тощо. Вивченням політичних режимів займається спеціальна наука – політологія. У цьому контексті поняття "державний режим" набуває самостійного значення. Воно вивчається науками про державу і використовується для характеристики форм, засобів, прийомів і методів діяльності самої держави, що дозволяє дати функціональну характеристику держави, розглядаючи його динаміку у процесі здійснення державної влади.

Поняття державного режиму. Можна дати таке тлумачення державного режиму як елемента форми держави: державний режим – це визначений, заснований на нормах права порядок діяльності (функціонування) держави, що являє собою результат використання різноманітних прийомів, засобів, форм і методів здійснення державної влади.

Державний режим є найбільш змінюваним, найбільш рухливим елементом форми держави. Проте вибір тих або інших форм, методів, засобів і прийомів здійснення державної влади не є довільним. Він визначається як сукупністю зовнішніх стосовно держави чинників (економічних, соціальних, ідеологічних

та інших), так і внутрішніх чинників організації самої держави (її форми правління, територіально-політичного устрою, особливостей побудови державного механізму тощо).

Державний режим віддзеркалює практику державної діяльності, повсякденного здійснення державної влади. Цей елемент форми держави найбільш чутливо реагує на зміни політичної обстановки в суспільстві, чим пояснюється його порівняно слабка правова регламентація. Проте найважливіші сторони державного режиму закріплені в конституціях і інших нормативних актах (джерела державної влади, принципи побудови і діяльності державного апарата, рівень політичної свободи в суспільстві). Якщо діяльність держави, використовувані нею форми і методи, обрані прийоми і засоби мають правове обґрунтування, такий державний режим визнається легальним; він легітимний, тобто законний в очах громадян даної держави. Навпаки, нелегітимний державний режим одночасно є і нелегальним, оскільки він формується і функціонує всупереч чинним правовим установкам. Нелегітимний державний режим спирається не на право, а на силу, опорою його є насильство, що обґрунтовується не правовими, а іншими доказами (політичними, ідеологічними, релігійними і ін.). Нелегітимним варто визнати такий державний режим, при якому діяльність держави суперечить або виходить за рамки встановлених у конституції або в інших нормативних актах положень. Легітимний державний режим – це завжди правовий режим, оскільки держава при цьому режимі може здійснювати свої повноваження в обмежених законом рамках юридичної процедури й обирати дозволені нормами права форми і методи своєї діяльності.

Тому легітимний державний режим припускає наявність правової державності.

Нелегітимний державний режим – це насамперед *не правовий* режим. На практиці це означає нічим не обмежену сваволю держави і її агентів. Такий режим часто є узурпаторським, що припускає як протизаконне захоплення влади (шляхом змови, повстання, заколоту, військового перевороту і ін.), так і протизаконне її здійснення (диктаторські режими в будь-якій формі). Легітимний державний режим може трансформуватися в нелегітимний, якщо має місце незаконне привласнення владних повноважень вищими посадовими особами (органами) або перевищення цих повноважень. Відомі випадки, у тому числі й у новітній політичній історії, коли глава держави, будучи легітимно обраним на свою посаду в ході загальних виборів, надалі порушував конституційні положення і перетворювався на диктатора. Гітлер прийшов до влади цілком легальним шляхом, після чого ліквідував демократичний режим Веймарської республіки.

Рівень легітимності державного режиму визначається ступенем народної підтримки. Тому вирішальним для характеристики того або іншого державного режиму є визначення *джерела (основи) влади*: чи належить державна влада народу (юридично і фактично), певному соціальному прошарку (класу) або одній особі (монарху, диктатору і ін.). Сучасне конституційне право виходить

із того, що найбільшою легітимністю володіє той державний режим, у якому найбільш повно реалізований *принцип народного суверенітету*. У залежності від того, наскільки повно реалізований цей принцип, усі державні режими поділяються на демократичні й авторитарні. *Перші* характеризуються високим рівнем політичної свободи в суспільстві, політичним плюралізмом, ідеологічним різноманіттям, повагою основних прав і свобод людини і громадянина, другі – обмеженням або повною ліквідацією політичних (а нерідко і всіх інших) прав і свобод, утвердженням панування однієї партії й однієї ідеології, широким застосуванням каральних заходів проти інакомислячих.

Демократичний державний режим. Головна особливість демократичного державного режиму полягає в тому, що формування політичної волі, яке лежить в основі діяльності держави, йде "знизу вгору", тобто від індивідів і громадянського суспільства до державних інститутів, що приймають політичні рішення. Таким чином, демократичний державний режим припускає *широку і неодмінну участь народу в управлінні справами держави*.

Конституції абсолютної більшості зарубіжних держав закріплюють *приналежність державної влади народу*: тільки народ визнається її носієм і володарем. Так, у ст. 3 Конституції Франції 1958 р. говориться, що "національний суверенітет належить народу". Аналогічне формулювання міститься в ст. 1 Конституції Італії. Основний закон ФРН підкреслює, що "вся державна влада виходить від народу" (ч. 2 ст. 20). Це означає, що будь-яка влада повинна мати своїм джерелом волю народу; протизаконним, антиконституційним є будь-яка спроба узурпації влади, незалежно від того, чи виходить вона від якогось прошарку (класу, групи) або від окремої особи – так само як і незаконне утримання влади.

Дії будь-якого державного органу, будь-якої посадової особи має бути засноване на ясно вираженій волі народу. Ця воля може виявлятися безпосередньо (прямо) на референдумі або через голосування на виборах. Вона може виявлятися й опосередковано – через контроль виконавчої влади представницькими установами. Наявність демократичної легітимації є обов'язковою умовою наділення того або іншого органу держави чи посадової особи владними повноваженнями. Цим пояснюються, зокрема, те, чому відсутні або сильно обмежені повноваження глав держав у парламентських республіках і парламентських монархіях: причину слід шукати в недостатній демократичній легітимації.

Ідейним фундаментом демократичного державного режиму є *доктрина політичної свободи*. Вона лежить в основі сучасного трактування суспільного договору. Окремо взятий і суверенний індивід існує первісно, незалежно від соціальних і політичних зв'язків, а держава виникає і функціонує в результаті волевиявлення цих індивідів, які мають право самостійно розпоряджатися своєю первісною свободою і добровільно погоджуватися на її обмеження. Демократичний державний режим устанавлюється саме тими, хто йому потім підпорядковується. Завдання державної влади за такого режиму полягає в тому,

щоб узгодити принцип індивідуальної свободи зі свободою всього народу, що виступає в особі держави в якості єдиного колективу.

У правовому плані свобода розуміється і реалізується як незалежність особи в її переконаннях і діях від тиску ззовні. Тут слід мати на увазі, що в даному випадку йдеться про конкретних носіїв такого тиску (державні органи, посадових осіб), а не про загальні обставини (важке економічне становище, відсутність роботи і ін). Громадянин у демократичному суспільстві самостійно формулює мотиви своєї поведінки, а не одержує розпорядження або вказівки від зовнішньої влади, будь то влада держави, партії або іншої організації.

Принцип індивідуальної свободи матеріалізується в праві і свободі участі громадянина у визначенні суспільного і державного ладу. Для того щоб зробити таку участь реальною, держава встановлює, забезпечує і гарантує основні права і свободи громадян, у тому числі виборче право, право доступу до державних посад, свободу думок і переконань (включаючи свободу преси й інформації), свободу зборів і об'єднань.

Зміст демократичної *загальної волі*, що формується шляхом вільної участі громадян, не є постійним і відображає пошук вірних рішень на державному рівні. Знайдення таких рішень неможливе без участі політичних партій, які виступають посередниками між владою і народом, що сприяє формуванню політичної волі народу. Тому найважливішою *ознакою демократичного державного режиму* є багатопартійність, наявність партій, що притримуються різноманітної політичної й ідеологічної орієнтації, проте мають рівні права в боротьбі за участь в управлінні справами держави.

До числа інших ознак демократичного державного режиму можна віднести такі: побудова державного механізму і його функціонування на основі принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову: істотну роль представницьких установ, сформованих на основі загальних виборів і наділених реальними повноваженнями у здійсненні державної влади, визнання і послідовне проведення в роботі державного апарату принципів конституційності і законності при дотриманні верховенства конституції.

Демократичний державний режим може поєднуватися з різноманітними формами правління: *президентською або парламентською республікою*, а також із *парламентською монархією*. Так, незважаючи на відмінність форм правління у ФРН і в Італії (парламентські республіки), у Мексиці й Аргентині (президентські республіки), в Іспанії і Японії (парламентські монархії), у цих країнах існує демократичний державний режим. Водночас такий режим мало сумісний із дуалістичною монархією, не кажучи вже про абсолютну. Необхідно, правда, мати на увазі, що наявність республіканської форми правління сама по собі ще не є гарантією існування демократичного державного режиму. Комуністичні держави (КНДР, Куба) є республіками, проте існуючі там режими ніяк не можна назвати демократичними. Відсутній цей режим і в тих республіках, що ґрунтуються на жорстких релігійних принципах (Іран).

Що стосується форм державного устрою, то кращою з погляду демократичної організації влади є *федеративна форма державного устрою*.

Вона властива, наприклад, таким демократичним державам, як США, Швейцарія, ФРН. Водночас демократичний режим може існувати і в унітарних державах (Франція). Але показово, що процес демократизації державного управління веде одні держави до перетворення з унітарних у федеративні (Бельгія), а інші – до формування регіональної структури, заснованої на широкій автономії територіальних утворень, що входять в цю державу (Італія, Іспанія).

Історично склалися *два різновиди демократичного державного режиму: режим ліберальної демократії і режим соціальної демократії*. Відмінності між ними полягають в характері взаємовідносин держави з суспільством. Ліберальний державний режим сформувався в ході буржуазних революцій у ряді країн Західної Європи і Північної Америки. Для нього характерним є обмеження ролі держави адміністративно-поліцейськими функціями, невтручання в економічне і соціальне життя суспільства. Позбавлена підтримки з боку держави основна маса населення перебувала в стані економічної нестачі, культурної відсталості, що не дозволяло їй реально брати участь у здійсненні державної влади. Тому ліберальний державний режим спирався тільки на заможні прошарки населення, що становили меншість суспільства. Внаслідок цього демократичні права і свободи, проголошені в конституції, набували формального характеру, що викликало зростаюче відчуження між владою і народом. Під впливом бурхливих змін у суспільно-політичному житті ліберальний державний режим поступився місцем режиму соціальної демократії, що знайшло відображення в конституціях ряду держав, прийнятих після Другої світової війни (Італія, ФРН, Португалія й ін.). Державний режим соціальної демократії означає, що держава у своїй діяльності керується інтересами всього суспільства, прагне вплинути на розподіл економічних благ у дусі принципів справедливості, забезпечивши кожному гідне людині існування. Соціально орієнтована держава користується підтримкою з боку суспільства. Зростаючий добробут основної маси населення збільшує потребу в соціальній і політичній стабільності, на досягнення якої і спрямовані зусилля держави.

Авторитарний державний режим. Авторитарний державний режим характеризується насамперед ліквідацією або різким обмеженням прав і свобод громадян, у тому числі пов'язаних з їхньою участю у справах держави, відмовою від демократичних принципів і процедур діяльності держави, опорою на силові методи вирішення завдань державного управління. Формування політичної волі, що лежить в основі державних рішень, йде "зверху вниз", що практично виключає врахування думки народу.

При авторитарному державному режимі обмежується або цілком забороняється всяка опозиція, що виключає нормальний діалог між владою і народом і перетворює проголошений принцип "народного суверенітету" на справжню формальність. Нерідко законодавчо закріплюється монопольне

становище однієї партії, яка не тільки є правлячою, але й по суті перетворюється на складову частину механізму державної влади.

До ознак авторитарного державного режиму можна також віднести такі: ліквідація центральних і місцевих представницьких органів або перетворення їх на маріонеткові установи; відмова від принципу "поділу влади", різке посилення ролі виконавчої влади, зосередження повноважень з управління державою в руках формально легітимного глави держави або уряду, або нелегітимного органу (хунти, військового комітету і ін.) і його глави, або людини яка зовсім не займає ніяких державних посад і не є главою правлячої партії; відмова від принципів конституційності і законності (формально чинна конституція набуває при цьому суто декоративного характеру); широке застосування каральних заходів (у тому числі і поза судовою процедурою) проти будь-якого з офіційної точки зору інакомислення, що припускає різке зростання репресивного апарату.

Авторитарний державний режим може встановлюватися як при монархічній, так і при республіканській формі правління, проте, будучи запереченням принципів парламентаризму, він не узгоджується ні з парламентською монархією, ні з парламентською республікою. Унаслідок заперечення принципу "поділу влади" цей режим несумісний із класичним варіантом президентської республіки. Найчастіше *авторитарні державні режими претендують на конструювання своєї самобутньої форми правління* (наприклад, Республіки Рад в СРСР).

Авторитарні державні режими не узгоджуються і зі справді федеративним територіально-політичним устроєм, хоча номінально федерація може зберігатися (СРСР, ЧССР, СФРЮ). Ослаблення жорсткого адміністративно-поліцейського контролю, як правило, призводить подібні псевдофедерації до краху.

Авторитарні режими характеризуються мілітаризацією державного апарату, посиленням впливу гіпертрофованого військово-промислового комплексу на формування і проведення внутрішньої і зовнішньої політики держави, що пояснюється природою цього режиму, умовою виживання якого є міф про вороже зовнішнє оточення. Крайньою формою авторитарного режиму є тоталітарні режими фашистського або комуністичного спрямування. Тоталітарний державний режим означає: повну заборону будь-яких опозиційних існуючому режиму партій і організацій; перетворення правлячої партії по суті на складову частину державного механізму влади, зрощування партійного і державного апаратів; загальну негарантованість формально проголошених прав і свобод; широке застосування політичного терору проти інакомислячих; понижене становище суду в державному механізмі.

Тоталітарний державний режим веде до встановлення контролю за всіма сторонами громадського життя і фактичної ліквідації громадянського суспільства. Держава бере на себе управління економікою, піддає найжорсткішій регламентації духовно-моральне життя суспільства, втручається в приватне життя громадян. Ліквідація інституту приватної власності ставить

індивіда в повну залежність від держави, а точніше – від політичної волі тих, у чийх руках знаходиться державна влада.

Іншим різновидом авторитарного державного режиму є військово-диктаторський режим, що спирається на армію. У минулому військово-диктаторські режими були дуже поширеним явищем у країнах Латинської Америки. Нині вони існують у ряді країн Африканського континенту (Нігерія, Ліберія). У Нігерії законно обраний президент країни помер у в'язниці, куди він потрапив після військового перевороту.

Військово-диктаторські режими характеризуються скасуванням або призупиненням дії конституції і конституційних гарантій (включаючи політичні права і свободи). Як правило, забороняється діяльність політичних партій, вводиться жорстка цензура й обмеження на всі види інформації. За військово-диктаторських режимів цивільна бюрократія зберігає свої позиції. Більше того, часто вона виступає як союзник військових які захопили владу, причому у військово-бюрократичній коаліції поступово посилюються позиції верхнього ешелону бюрократії, можуть створюватися і громадянсько-військово-цивільні уряди, що є перехідною формою до інших видів авторитарних режимів. Так, із прийняттям піночетовської конституції Чилі еволюціонувала у бік конституційно-авторитарного режиму.

У ряді країн Азії й Африки набув поширення монархічний режим. Він характеризується наявністю конституції, що має в основному декоративний характер, формальним проголошенням певного мінімуму конституційних прав і свобод при їх постійному і безкарному порушенні, явним превалюванням виконавчої влади над законодавчою, величезною роллю бюрократії, а також необмеженою, по суті, владою політичного лідера, який поєднує функції партійного і державного керівника і головного ідеолога режиму. Дуже часто для такого режиму характерною рисою є інтеграція правлячої партії в державний механізм і утворення державно-партійної структури (як, наприклад, у Гвінеї за часів президента Секу Туре). Такого роду режими встановлені або раніше існували в ряді африканських країн (Габон, Камерун, Малаві).

Конституційно-авторитарний режим може співіснувати як з однопартійною, так і з квазіпартійною системою, фактично виключаючи легальну можливість для опозиції підірвати становище правлячої верхівки. Тут дуже показовим є приклад Індонезії, де зміни в політичному управлінні країною змогли відбутися внаслідок широких масових народних хвилювань, а не шляхом виборів у рамках демократичної процедури.

Різновидом авторитарного режиму є також клерикальний режим, що забезпечує фактичне панування релігійної частини населення, її вирішальний вплив на політичне життя в країні. Дуже чітко риси цього режиму виявляються в сучасному Ірані, де не президент, а так званий керівник нації – *факіх* – є першою особою в державі, поєднуючи у своїх руках верховну державну і релігійну владу. Факіх обирається довічно з-поміж вищих релігійних ієрархів. Сформований в Ірані державний режим забезпечив зосередження реальних важелів влади в руках шіїтського духовенства. Обіймаючи ключові посади в

державному апараті, більшість місць в іранському парламенті – меджлісі, його представники справляють вирішальний вплив на формування і проведення внутрішньої і зовнішньої політики держави. Дотримання мусульманського кодексу поведінки забезпечують так звані стражі ісламської революції. На практиці це являє собою тотальний контроль за поведінкою громадян, що призводить до численних порушень прав і свобод громадян. Особливо страждають жінки, які зазнають політичної, економічної і побутової дискримінації.

Сильним впливом мусульманського духівництва характеризуються самодержавні режими в ряді монархічних держав Арабського Сходу (Саудівська Аравія, Оман, Бахрейн). Водночас у ряді дуалістичних монархій (Йорданія, Марокко) установився конституційно-авторитарний державний режим із сформованою практикою регулювання парламентської діяльності й обмеженою роллю опозиції.

Політичний розвиток новітнього часу виявляє тенденцію поступової зміни авторитарних режимів демократичними. На Європейському континенті, за винятком держав - членів СНД, практично не залишилося держав з авторитарним режимом. Аналогічна тенденція виявляється й у країнах Латинської Америки. У ряді країн Азії (Індонезія, Пакистан) існуючий конституційно-авторитарний режим зіштовхується з усе зростаючим тиском із боку народних мас, які вимагають переходу до демократичних форм правління. Після краху тоталітарного режиму в СРСР на його території виникли держави з конституційно-авторитарними державними режимами (за винятком країн Балтії). Такий етап розвитку бачиться неминучим, оскільки об'єктивний стан суспільства в цих державах, рівень політичної і духовної культури не дозволяв відразу перейти від тоталітаризму до демократичних методів управління.

Сьогодні стає очевидною все більша ізоляція авторитарних режимів на міжнародній арені. Це вселяє надію на позитивні зміни в тих країнах, де такі режими ще існують.

Контрольні питання:

1. Співвідношення сутності, змісту і форми держави.
2. Різноманітність форм сучасних зарубіжних країн і їх причини.
3. Поняття та види форм державного правління.
4. Характеристика абсолютних і конституційних (обмежених) монархій на прикладі конкретних держав.
5. Республіканська форма правління, поняття і основні види.
6. Поняття державно-територіального устрою і його значення. Фактори, що визначають політико-територіальний устрій.
7. Унітарна форма державно-територіального устрою.
8. Централізована і відносно децентралізована унітарна держава. Децентралізована унітарна держава.
9. Територіальна (обласна) автономія, її види: політична автономія, адміністративна автономія.
10. Федеративна форма політико-територіального устрою. Поняття, ознаки, основні риси.
11. Правове становище суб'єктів федерації і федеральних територій.
12. Розподіл компетенції між загально-федеральною владою і органами суб'єктів федерації.
13. Основні тенденції розвитку сучасної зарубіжної федерації.
14. Поняття політичного режиму і його види. Фактори, що визначають встановлення політичного режиму і його еволюцію.
15. Відображення політичного режиму в конституційному (державному) праві.
16. Демократичний режим і його ознаки. Різновиди демократичного державного режиму: режим ліберальної демократії і режим соціальної демократії.
17. Поняття авторитарного політичного режиму і його різновиди.
18. Тоталітарний державний режим.

Список літератури:

1. Аксенова Д.А. Шпаргалка по конституционному праву зарубежных стран: Учебное пособие. - М.: ТК Велби, 2004.
2. Арбузкин А.М. Конституционное право зарубежных стран: Учебное пособие М.: Юристь, 2004.
3. Бесчастний В.М. Філонов О.В. Субботін В.М. Пашков С.М. Конституційне (державне) право зарубіжних країн. – К.: Знання 2008.
4. Бостан С.К. Тимченко С.М. Державне право зарубіжних країн: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Запорізький юридичний ін-т МВС України Київський юридичний ін-т МВС України. – К. 2005.
5. Коваль В.С. Державне право зарубіжних країн: Навчально-

методичний посібник до семінарських та індивідуальних занять з курсантами й студентами 2-го курсу / В.С. Коваль, Ю.Г. Медведєв; Луганська академія внутрішніх справ ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ: РВЛАВС, 2005.

6. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. / Под ред. Страшун Б.А. Тома 1-2. Часть общая. 3-е изд. – М.: БЕК, 2000.

7. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. / Под ред. Страшун Б.А. Том 4. Часть Особенная: страны Америки и Азии. – М.: Норма, 2001.

8. Конституционное право зарубежных стран (в схемах): Учебное пособие / В.И. Ноздрин-Плотницкий. - 2-е изд., стер. – М.: Новое знание, 2004.

9. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть. Особенная часть (50 государств): Конспект лекций / А.В. Якушев. – М.: Приор-издат., 2004.

10. Конституционное право зарубежных стран: Вопросы и ответы / И.А. Алебастрова. - Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Юриспруденция, 2003.

11. Конституционное право зарубежных стран: Конспект лекций в схемах / (Авт. материал: А.В. Якушев; редактор-составитель: В.П. Водопьянов). – М.: Приор-издат, 2004.

12. Конституционное право зарубежных стран: курс лекций со схемами / Р.Г. Тимофеева. – М.: ИМПЗ ПАБЛИШ, 2004.

13. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. / Мишин А.А. 14-е изд., перераб. и доп. – М.: Юстицинформ, 2009.

14. Конституционное право зарубежных стран: учебник / Под ред. Н.А. Мишле. – М.: Юрайт, 2011.

15. Конституционное право зарубежных стран: Учебник / Под ред. В.Е. Чиркина – М.: Юристь, 2008.

16. Конституционное право зарубежных стран. / Под ред. Баглая М.В., Лейбо Ю.И., Энтина Л.М. – М.: Норма, 2004.

17. Конституционное право зарубежных стран: Учебное пособие / К.Д. Шестакова. – М.: РИОР, 2004.

18. Конституційне право зарубіжних країн: Навчальний посібник / За заг. редакцією В.О. Ріяки. – К.: Юринком Інтер, 2002.

19. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича / А.З.Георгіца (уклад.). – Чернівці: Рута, 2008.

20. Лапшина И.Е. Конституционное право зарубежных стран: в вопросах и ответах: Учебное пособие / И.Е. Лапшина. – М.: Проспект, 2004.

21. Мартинюк Р.С. Державне (конституційне) право зарубіжних країн. Загальна частина: навч. посіб. – Острог: Видавництво Національного ун-ту «Острозька академія», 2007.

22. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. - 3-є стереотип, вид. – К.: АртЕк, 2000.